

XALÍQ DÁSTANLARÍNDA SÓZ ShAQAPLARÍNÍN QOLLANÍLÍWÍ

¹Abdiev Azamat Turǵanbaevich

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası docenti,
filologiya ilimleriniń kandidati

²Saparmatov Omar Shamurat oglı

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Túrkij tiller fakulteti talabası



XALQ DOSTONLARIDA SQ'Z TURKUMLARINING QQ'LLANILISHI

¹Abdiev Azamat Turǵanbaevich

Ajiniyoz nomidagi NDPI Qoraqalpoq tili kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

²Saparmatov Omar Shamurat oglı

Ajiniyoz nomidagi NDPI Túrkij tillar fakulteti talabası

abdiev79@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-8629-4560>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ В НАРОДНЫХ ЭПОСАХ

¹Абдиев Азамат Турғанбаевич

доцент кафедры каракалпакского языка НГПИ
им. Ажинияза, кандидат филологических наук

²Сапарматов Омар Шамурат оглы

Студент факультета тюркских языков НГПИ им.
Ажинияза



THE USE OF WORD GROUPS IN FOLK EPISTLES

¹Abdiev Azamat Turǵanbaevich

Docent of the Karakalpak Language Department of the
Ajiniyaz National Research Polytechnic Institute, Candidate of
Philological Sciences,

²Saparmatov Omar Shamurat oglı

Student of the Faculty of Turkic Languages, NSPI named after
Ajinyoz

omarsaparmatov@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-2807-9041>

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanlarında sóz shaqaplarınıń qollanılıw órısı haqqında sóz etilgen bolıp, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılıwı menen salıstırmalı túrde izertlengen.

Tayanish sózler: lingvofolkloristika, morfologiya, atlıq, kelbetlik, sanlıq, feyil, almasıq, ráwish.

Annotatsiya: Bu maqolada qoraqalpoq xalq dostonlarida so'z turkumlarining qo'llanilish doirasi haqida so'z yuritilgan bo'lib, hozirgi qoraqalpoq adabiy tilida qo'llanilishi bilan qiyosiy tarzda o'r ganilgan.

Kalit so'zlar: lingvofolkloristika, morfologiya, ot, sifat, son, fe'l, olmosh, ravish.

Аннотация: В данной статье говорится о сфере использования групп слов в каракалпакском народном эпосе и сравнивается их использование в современном каракалпакском литературном языке.

Ключевые слова: лингвофольклористика, морфология, существительное, прилагательное, число, глагол, местоимение, наречие.

Annotation: This article discusses the scope of use of word groups in Karakalpak folk epics, and compares their use in the modern Karakalpak literary language.

Key words: Linguistic folklore, morphology, noun, adjective, number, verb, pronoun, adverb.

Kirisiw. Xalıq dástanlarınıń tilin úyreniw til ilimindegi aktual mäselelerdiń biri bolıp tabıladi. Türkiy til biliminde sonıń ishinde qaraqalpaq til iliminde keyingi jilları folklorlıq tekstlerdiń tilin úyreniwhi lingvofolkloristika tarawı keń rawajlanıp barmaqta. Lingvofolkloristikanıń tiykarǵı obyekti folklorlıq tekstler bolıp, lingvistikaliq tärepten onıń tilin tereń analizlep úyrenedi.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında sóz shaqaplarıniń qollamılıw órisin úyreniw til biliminiń áhmiyetli mäseleleriniń biri. Dástanlardaǵı atlıq, kelbetlik, sanlıq hám feyil sóz shaqapları ónimli jumsalǵanlıgın ańlawǵa boladı. Degen menen olardıń jasalıw órisin úyrenip shıqqanımızda tómendegi formalardı kórip shıqtıq.

Atlıqtıń jasalıwında oǵuz tillerine tán affiksler qollanıladı:

- 1) **-dash** qosımtası **-das** variantın almastırıdı. Qarındashım aytıshıtarman («G», 54-bet)
- 2) **-ish, -ish** qosımtası **-is, -is** qosımtası menen qatnasadı. Qısı-jazı ada bolmas emishler («S-H», 220-bet)
- 3) **-shán** affaksi ushırasadı Búlbiller gúlshán baǵına («G», 27-bet)
- 4) -jan suffiksi ushırasadı: bolajaq

Kelbetlik sóz shaqabı sıń-simbattı bildiriwhı sózler oǵuz hám qarluq tillerine tán: **ulıǵ, sháhli, qáwpeki, sırqas, yubqa, shádi-shákkar, shárqi, xursand** t.b.

Sóz esittik **shádi-shákkar** tilińnen («G», 100-bet)

Íqrarińa saq bol, joq **sáni** qáwpekidur («G-A», 125-bet)

Sırqas Sánemniń halin (Sonda, 71-bet)

Kelbetlik jasawshı **-dán, -den** variantları **-day, -dey, -pay, -pey** affikslerin geyde almastırıp qollanıladı:

Kózde jasım sharsharáden tókilmish («S-H», 192-bet)

On tórt keshe ayden jamalı keldi («G», 168-bet).

Eski **-den** variantı XIX ásirdegi shayırlar tilinde júdá ónimli qollanılıp, bull sol wakittaǵı jazba ádebiy tásirinen bolıwı kerek [3.108].

Sanlıq sóz shaqabı. Sanaq sanlıqlardan dástanlarda oǵuz tiplerinde ushrasatuǵın **ekki, elli, toqqız, sákkız, algmish, etmish** t.b. ariantları qollanıladı.

Góruğlınıń kómpip qoyǵan etti yılǵı sharabı bar edi («G», 145-bet)

Qatarlıq sanlıqlarda **-mshı, -inshi** affiksleri menen birge **-denshi** affiksde qollanıladı: **ekilenshi, jetilenshi**.

Feyil sóz shaqabı. Dástanlardı úyrene otırıp biz feyildiń tómendegi formaların kórip shıqtıq. Feyil sózler házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi siyaqlı is-háreketti bildirip keledi.

Kelbetlik feyil. Xalıq dástanlarınıń tilindegi kelbetlik feyiller tómendegi formalar arqalı jasalǵanlıgın kóriwge boladı.

1. Dástanlar tilinde **-ǵan, -gen** affaksi menen bir qatarda onıń oǵuz tillerindegi variantları bolǵan **-an, -en** formaları da jekke siyrek ushırasadı.

Qırq qánızler bilán sallanıp gálán,
Bir zaman yanımda oynayıp **kúlán** («S-H», 216-bet)

Húsni alamdı **yandıran**
Palwanlıgını **bildirán**.
Úsh júz ashıqnı **óllgirán**

Jádiw kóz qunqarnı bersin? («G», 175-bet)

2. **-mish, -mish** affaksi kelbetlik feyil jasawshı eski affikslerden bolıp, ol házirgi túri, ázerbayjan, gagauz tillerinde ónimli qollanıladı [3.118].

Dástanlar tilinde usı qosımta arqalı jasalǵan feyiller kóplep ushırasadı:

Ájel kúnde óash pitilmish atıma («G-A», 19-bet)

Pesh anama qum-qısmetler yazılımish («S-H», 192-bet).

Bul formadaǵı kelbetlik feyiller dástanlar tilinde betlik-san formaların da qabillaydı:

Aq sútin emmishem men qana-qana («G-A», 19-bet)

Men búgin keshmisheń hárne barımnan («G», 171-bet)

Sizdi-ashıq, bizdi-mashıq demishler («S-H», 220-bet)

3. **-ar, -er, -r** formasınıń **-ır, -ır, -ur** hám eń eski **-yur, -yúr** variantı da ushırasadı.

Qırq jigittiń bir ármanı sol **bohr** («G», 18-bet)

Begler bedew minip shikar **áyleyur**

Qazısı, jollası oqıp **gurleyur** («S-H», 220-bet)

«Sayatxan-Hámira»da –ár forması da bar?
Sháhárine –var kárwanlar shegiler («S-H», 213-bet)

4. **-mah, -meli** forması tiykarinan ázerbayjan tiline tán [2.212]. Dástanlarda bul formalı feyiller oğuz elementleri sıpatında kózge túsedı:

At oynatıp dash qín jiyydan **keshmáli**,
Áwez áyleń, aq sharaptan **ishmáli**.

Góruǵlı der jińishke belden **ǵushmalı**.

Gózállerin periyzada megzemes («G», 135-136-bet)

Zulplarin pallap **órmeli** («S-H», 222-bet)

Hal feyildiń jasalıwi. Xalıq dástanlarınıń tilindegi hal feyiller tómendegi formalar arqalı jasalǵanlıǵın kóriwge boladı.

1) **-yıp** qosımtası jekke **-siyrek** qollanıladı:

Yar-yar **deyip** olar gezdi dúnýada («G-A», 74-bet)

Men seni **egleyip**, sorarman sawal (Sonda, 154-bet)

2) Bolimsız formadaǵı **-may, -mey** qosımtası **-mayın, -meyin** túrinde de qollanıladı.

Kelgen isti **pitkermeyin** qayttıńız («G», 32-bet)

Keler bir kún dáwran, **kelmeyin** qayttıńız («G-A», 48-bet)

Bul eski **-máyni** forması Ájiniyaz shıǵarmalarında bar [4.48].

3) Hal feyildiń **-ali, -eli** forması türkmen tilinde bar [1.377]. Bul formadaǵı hal feyiller dástanlarda oğuz elementleri sıpatında kórinedi.

Kewil giynesin **ashali**,
Ókpe giyneden **kesheli**
Kese-kese may isheli («G-A», 127-bet)

Qolım sheshkil **gúresheli**
Haslı zatiń **sorashali** («G», 148-bet)

-ya (ya) forması da bar, parlań, harlan t.b.
Jeńiz **terlaya-terlaya** («G», 155-bet)

Atawish feyildiń jasalıwi. Xalıq dástanlarınıń tilindegi atawish feyiller tómendegi formalar arqalı jasalǵanlıǵın kóriwge boladı.

1) Dástanlarda atawish feyil jasawda **-maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek** affiksleri ónimli qollanıladı.

Diydár **kórispek** joq bilsin Gáribim («G-A», 150-bet)

Geyde **-paq, -pek** qosımtası ornına **-maq, -mek** qollanılıwı oğuz elementleri bolup tabıladi.

Góruǵlı Gúrjistan palwanı bilán **gúreshmekke** maydana kiristi («G», 136-bet)

Ushmaq bolıp qanatıńdı dúzetip (Sonda, 99-bet)

Bul qosımta barıs sepliginde de qollanıladı:
Sum dushpanlar qoymas sapa **súrmege**,
Kelippen aldına basım **bermege** («G-A», 43-bet)

Taxtına jinsem **jaǵmaǵa**

Shiyrin lábinnen **tagmaǵa**

Kózim qıymas **oyatmaǵa**

Oyan há patshaniń qılı («G», 138-bet)

Bul qubilis Ájiniyaz dóretpesinde ushırasadı:

2) **-ish, -ish, -sh** affiksi atawish feyil jasawda **-is, -is, -s** variansi menen almasıp qollanıladı. Bul affiks tiykarinan oğuz hám qarluq toparındaǵı tillerge tán bolıp keledi.

Shul **ketmishden** Aşıqaydıń pirdiń mákanın sorap bara berdi («G», 167-bet)

Qıya-qın **baqışħlarım**

Janım otqa **yaqışħlarin**

Qaqaq urıp **kúlishlerin**

Bil táker biybim, bal tóker («S-H», 217-bet)

Almasıq sóz shaqabınıń qollanılıwi.

Almasıq sózlerden dástanlar tilinde sítew almasıqları oğuz hám qarluq tiller toparına tán bolǵan fonetikalıq variantları menen qollanıladı: **bu, buw, oshal, oshbuw t.b.**

Buw dáwletti bergen Qádiri Mawlen («G», 17-bet)

Osha daǵlardıń basınan («S-H», 199-bet).

Dawıslılarda tańlay únlesliginiń saqlanbwı oğuz tillerine tán fonetikalıq qubilis bolıp tabıladi.

Dástanlar tiliniń konsonantizminde ózgeshelikler bar. **B** sesiniń sonor **m** sesi menen orın almasıw qubilisi seziledi. **S** sesiniń **sh** sesi menen orın almasıw qubilisi dástanlar tilinde sezilerli kózge taslanadı. Bul qubilis ózbek, türkmen ázerbayjan tillerine tán. **J** sesiniń **y** sesi menen orın almasıwı eski ózbek ádebiy tiliniń tásırın kórsetedi.

Dawıslı hám dawıssız sesler tarawında ushırasatuǵın ayırım fonetikalıq sáykeslikler dástanlardaǵı oğuz tili elementlerin belgileydi. Atilq dawıslılardıń sáykesligi, ashıq dawıshılar menen qısıq dawıslılardıń sáykesligi dástanlar tiliniń ózgesheligin kórsetedi. Bunday sáykeslikler ásirese kelbetlik feyildiń affikslerinde kózge taslanadı hám bul affiksler házirgi ayırım oğuz tillerine qollanıladı. Qısıq dawıslılardıń, erinlik dawıslılardıń házirgi

ádebiy til menen salıstırǵanda saykesligi dástanlarda óguz elementleriniń saqlanǵanın tastıyıqlaydı.

Dawıssız sesler ásirese jasalıw ornı boyınsha sáykeslikleri menen ózgeshelenedi. Qos erinlik dawıssızlar sáykesligi dástanlarda ayriqsha kózge taslanadı. Únsız juwisińqı fonemalar sáykesligi (*sh-s*) dástanlarda jiyi ushirasadı, házirgi ózbek, türkmen, ázerbayjan tillerine tán bolıp keledi. Únli-únsız dawıssızlar sáykesligi (*k-g*, *q-g*) dástanlar tilinde qollanılıp, házirgi ayırım óguz tillerine ushirasadı.

Y-l, y-j sáykesligi de dástanlarda óguz tili elementlerine misal bola aladı.

Jabısıńqı jubaylas seslerdiń (**t-d**) sáykesligi dástanlardaǵı óguz tillerine jaqınlıqtı kórsetedi (**law-dág**).

Dawssızlarda sesler únlesliginiń saqlanbawi házirgi óguz tillerine tán bolıp dástanlarda kózge kórinedi.

Ayırım seplik formalarınıń qollanılıwı boyınsha qıpshaq hám óguz tilleri bir-birinen ózgeshelenedi. Iyelik sepliginiń **-niń, -niń** forması eski ózbek ádebiy tiliniń tásiri bolıp tabıladı. Barıs seplik jalǵawınıń **-i, -e, -á** formaları tiykarınan türkmen hám ázerbayjan tillerine tán bolıp, dástanlarda ónimli qollanılǵan. Tabis seplik jalǵawı tartım qosımtasınan soń **-ni, -ni** túrinde jalǵanıwı, óguz tillerine tán. Dástanlarda bull qubilisti bayqawǵa boladı. Shıǵıs, orın seplik jalǵawlarında da óguz elementleri bar.

Juwmaq. Sózimiz juwmaǵında sonı aytıw mýmın, dástanlarda tartım, betlik, san formalarınıń qollanılıwı óguz tillerine jaqın bolıp keledi. Atlıqqa tán kelbetlik jasawshı qosımtaldarıń qollanılıwı dástanlar tiliniń házirgi ádebiy tilden ózgesheligin belgileydi. Ayırım sanlıqlardıń qollanılıwı házirgi óguz tillerine tán qubılış. Feyil formalarınan **-an, -en, -mish, -mish, -mali, -meli** kelbetlik feyil qosımtaları óguz tillerine tán bolıp dástanlar tilinde qollanıladı. Hal feyildiń atawısh feyildiń ayırım formaları dástanlardaǵı óguz elementlerin kórsetedi. Almasıq hám ráwish sózlerdiń ayırımları dástanlarda óguz tillerindegi variantları menen qollanılǵan.

Paydalanylǵan ádebiyatlar:

1. Türkmen diliniň grammaticasy. Morfologiá. Aşgabat. Rax. 1999. 601 sax.
2. Азербайжан дилинин грамматикасы. –Баку, 1982.
3. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус. Казан. 1976. 398 б.
4. Сайтов Д. XVIII-XIX ғасирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Нөкис. Қарақалпақстан. 1989.
5. Хамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис. Қарақалпақстан. 1974. 356 б.
6. Ҳамидов Ҳ. Каракалпакский язык XIX начала XX вв по данных письменных памятников. Тошкент. Фан. 1986. 220 б.

